

isteyenler için *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'nın güncellenmiş yol haritası işlevini görmektedir. Fikrimizce, eserde Âşık Çelebi'nin eserinin kendi içyapısı, dinamikleri, kapsadığı alan, öz-anlatı teknikleri, edebiyat tarihi bakımından önemi, metodolojisi, biyografi çalışmalarındaki yeri, diğer tezkirelerden farkı ve edebi değerinin bahsedilen bütünsellikte ağırlık merkezini oluşturması oldukça yerinde olurdu. Takdire şayan bu çalışma, bahsedilen konular üzerindeki birinci el çalışmalara yol açacak birinci el yorumlama çeşitlemeleri olarak değerlendirilebilir.

Vildan S. Coşkun

Marwa Elshakry,

Reading Darwin in Arabic, 1860-1950,

Chicago: The University of Chicago Press, 2013, 440 pp.,

ISBN 978-022-6001-30-2

Marwa Elshakry'nin başlığını *Darvin'i Arapça Okumak* olarak çevirebileceğimiz kitabı, başlığının ima ettiği gibi sadece evrim teorisiyle ilgili Arapçada yapılan tartışmalardan ibaret değildir. Esasında Elshakry kitabında Arapça basın ve yayında Darwin'in fikirleriyle ilgili tartışmaları takip etmekle birlikte, söz konusu tartışmaların içerisinde olduğu ve şekillendiği genel siyasi, dini ve kültürel gelişmelere de genişçe yer vermektedir. Elshakry'nin kitabı bu özellikleriyle hem metinlerle yüzleşen hem de metinlerin içerisinde üretildikleri bağlamı esas alan 1860'lardan 1950'lere kadar yaklaşık yüzyıllık modern Arap düşünce tarihine ışık tutmaktadır.

Elshakry, Arapçadaki Darwin okumalarını çeviri çalışmaları, bilim tarihi ve düşünce tarihinde mevcut teorileri ve yaklaşımları kullanarak incelemektedir. Bu yaklaşımlar çerçevesinde Arapça Darwin okumalarını Darwin'in kendi metinleriyle karşılaştırarak okumaktan ziyade, Arap düşünürlerinin Darwin'in fikirlerini nasıl işlediklerini ve kendi siyasi, kültürel ve dini kaygıları doğrultusunda evrim hakkındaki fikirleri nasıl dönüştürdüklerini göstermeye çalışmaktadır. Burada Darwin'in orijinal eserlerinin çalışmanın bir parçası yapılmamasının bir nedeni, Elshakry'nin yazar merkezli yaklaşımdan ziyade okuyucu merkezli yaklaşımı önemsemesidir.

Kısacası, yazar merkezli yaklaşımlarda bir düşüncenin yayılmasında genellikle yazarın niyetinin ne kadar anlaşıldığı ve sonraki yorumcuların metnin aslına ne kadar sadık kalıp kalmadıkları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla okuyucunun, veya fikirleri alımlayanların söz konusu esere ne kadar katkı yaptıkları, onu nasıl dönüştürdükleri pek dikkate alınmaz. Dikkate alındığı zamanlarda da, yaygın olan yazar merkezli yaklaşımdan dolayı söz konusu katkılar genelde sapma veya yanlış anlama olarak arz edilmektedir. Gittikçe köhneleşen modern düşünce tarihi yazımında daha çok yazar merkezli yaklaşım esas alınarak, Batı'da üretilen fikirlerin Batı-dışı toplumlara nasıl yayıldığı araştırılmaktadır. Son zamanlarda post-modern, post-yapısalcı veya post-kolonyal gibi farklı isimlendirmelerle tezahür eden yaklaşımlarda ise Batı dışı toplumlardaki düşünürlere Batıdaki meseleleri pasifçe alımlayan taklitçiler olarak, ya da Batı'daki orijinallerinden farklılaşan sapmalar olarak değil de kendi şartlarında bu tartışmalara özgün katkılarda bulunan üreticiler olarak görülmektedir. Bu minvalde, her okumanın metni yeniden inşa etmeden ibaret olduğunu okuyucuya hatırlatan Elshakry, Arap düşünürlerin Darwin okumaları veya evrim teorisiyle ilgili düşünceleri kendi bağlamları esas alındığında daha anlamlı bir çalışma ortaya çıkabileceğine inanmaktadır. Bu yaklaşımla Elshakry kitabında Darvini fikirlerinin farklı dönemlerde nasıl ifade edildiklerini araştırmaktadır.

Bilim tarihi çalışmalarından da faydalanan Elshakry, evrim düşüncesinin yayılmasını pozitivist yaklaşımdan ziyade bilimin sosyal inşacı teorilerini temel alarak araştırmaktadır. Dolayısıyla yazar, evrim teorileriyle ilgili tartışmaların serüveninin genel olarak dini ve siyasi söylemlerden bağımsız olarak anlaşılamayacağına vurgu yapmaktadır. Kısacası bilimsel fikirlerin alımlanmasında ve dönüştürülmesinde bilimle toplum arasındaki ilişkinin belirleyici olduğunu ve bilimsel düşüncenin mevcut toplumsal ve siyasi gelişmelerden bağımsız olarak kavranamayacağını evrim düşüncesinin modern Arap tarihindeki izlerine bakarak göstermektedir.

Bir bütün olarak kitapta son zamanlarda giderek öne çıkan global tarih yazımının etkileri de görülmektedir. Dolayısıyla yerel tarih yazımının ötesinde bir çabaya rastlanmaktadır. Arapça evrim tartışmalarının Mısır ve Suriye yoğunluklu takip etmekle birlikte, Elshakry ilgili tartışmaları anlatırken döneme damgasını vuran teknolojik gelişmeler, emperyalizm ve kolonyalizm, misyonerlik faaliyetleri, doğu sorunu, oryantalizm gibi siyasi ve sosyal gelişmelerin tabii olarak Mısır ve Suriye'yi çokça aşan boyutlarına işaret etmektedir. Ayrıca, Elshakry zaman zaman Çin ve Hindistan gibi ülkelerde evrimle ilgili gelişmelere de atıfta bulunarak

Arapça evrimle ilgili gelişmelerin dünyanın diğer bölgeleriyle gösterdiği benzerliklere işaret etmektedir.

Kitaptaki genel yaklaşımları ve metodolojiyi bu şekilde değerlendirdikten sonra şimdi de kitabın içeriğine bir göz atabiliriz. Kitap bir giriş, yedi bölüm ve bir son sözden oluşmaktadır. İlk iki bölümde misyonerlerin faaliyetlerine ve matbaanın evrim düşüncesinin yayılmasındaki etkisine ağırlık veren Elshakry, bu çerçevede 1870'lerden itibaren basılmaya başlanan *el-Muktataf* isimli popüler bilim dergisinin Darwin'in fikirlerinin Arapçaya aktarılmasındaki rolünü incelemektedir. Söz konusu dergi, Suriye Protestan kolejinin mezun olan Yakup Sarruf ve Faris Nimr adlı Hristiyanlar tarafından çıkarılmıştır. Kolej de Amerikalı misyonerlerin Beyrut'taki misyonerlik faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yazar, misyonerlerin bilime, Doğuluların dinini değiştirmenin stratejik bir aracı olarak ilgi gösterdiklerini belirtmektedir. Bir başka deyişle, misyonerler bölgedeki insanların bilime gösterdiği ilgiyi görünce, kendileri de bilimi bir araç olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu amaçla önceleri ortaöğretim düzeyinde okul açan misyonerler, daha sonra açtıkları okulu yükseköğretim düzeyinde eğitim veren Suriye Protestan Koleji'ne dönüştürmüşlerdir. Kolej'de Amerika'da ve Avrupa'da basılan birçok dergiyi okuma imkanı bulan Sarruf ve Nimr, söz konusu popüler bilim dergilerinde çıkan yazılardan seçtikleri parçaları Arapçaya aktararak faydalı bilimleri yaymak istemektedirler. Önceleri Beyrut'ta yayınlanan dergi, Protestan Koleji'nde Darvinci bir hocanın düşüncelerinin dergide yayınlanması gerginliğe neden olunca, bu durumdan duyulan rahatsızlık sebebiyle bir süre sonra dergi Kahire'de yayınlanmaya başlanmıştır. Söz konusu gerginlik Darwin üzerinden günümüze dek süre gelen din ile bilim arasındaki ilişkinin tabiatı hakkındadır.

Evrim düşüncesinin yarattığı rahatsızlığı göz önüne alan Sarruf ve Nimr'in evrim fikirlerini seçici bir şekilde işlediklerini ve dini düşünceye uygun olarak yansıtmaya çalıştıklarını görülmektedir. Bu bilimsel bilginin genel olarak toplumdan ve kültürden bağımsız bir şekilde anlaşılmayacağını göstermektedir. Buna göre bilimsel teoriler yayıldıkları bölgelerde mevcut geleneklerle uyularak dönüştürülmektedir. Dolayısıyla Darwin'in fikirlerinin çok hızlı yayılmasının arkasındaki nedenlerden biri de Elshakry'ye göre geleneksel düşünceyle rahatlıkla uyuşabilmesidir.

“Materyalizm ve Karşıtları” başlıklı üçüncü bölümde, Elshakry *el-Muktataf*ta Avrupa'daki bakteriler ve mikroplarla ilgili araştırmalara dayanarak yaratma fikrini savunan yazılara karşı, doktor Şibli Şümeyyil'in hayatın kendiliğinden ortaya çıktığı şeklinde materyalizmi savunmasıyla ortaya çıkan tartışmaları incelemektedir.

Katolik olan Şümeyyil Beyrut'taki eğitiminden sonra Fransa'ya gitmiş ve daha sonra uzmanlık sınavları için İstanbul'a uğramıştır. Elshakry'ye göre İstanbul'da genç Osmanlılarla karşılaşması Şümeyyil'in materyalist fikirlerini arttırmış, onu Alman materyalizmiyle tanıştırmıştır (s. 104). Bilim tarihi çalışmalarında tartışmalı deneylerin profesyonel, sosyal ve ahlaki normlar kullanılarak ikna yoluyla sonlandırıldığı fikrini hatırlatan Elshakry, Avrupa'daki hayatın başlangıcıyla ilgili deneylerin de tartışmalı olduğunu, dolayısıyla Sarruf, Nimr ve Şümeyyil örneklerinde görüldüğü gibi bu tartışmaların kesinlik arz eden delillerden ziyade mevcut eğilimlerden alımlandıklarını belirtmektedir (s. 106-7). Suriye Protestan Koleji hocalarından İbrahim el-Hurani de Şümeyyil'e reddiyeler yazmış, aynı zamanda evrim teorisinin dini inanca arz ettiği tehlikelere dikkat çekmiştir. Elshakry'ye göre Şümeyyil'in materyalizmine karşı en etkili reddiye de Cemaleddin Afgani'nin ilk olarak Hindistan'daki tabiatçılara karşı yazdığı risalenin Muhammed Abduh'un gözetiminde Arapçaya çevrilmesiyle sağlanmış. Aslında kitap boyunca değişik dillerden yapılan tercümelemler, Kalkütadan İskenderiye'ye, New York'tan Beyrut'a, Paris'ten İstanbul ve Kahire'ye kadar uzanabilen entelektüel tartışmalar gittikçe globalleşen düşünce dünyasının en önemli göstergesidir.

Sarruf, Nimr ve Şümeyyil gibi Hristiyan Arapların yanı sıra, Elshakry, dördüncü ve beşinci bölümlerde, Hüseyin el-Cisr ve Muhammed Abduh gibi Müslüman düşünürlerin çalışmalarını da ele almaktadır. Sosyal bilimciler arasında yaygın olan görüşe göre modern bilim, dini düşüncenin zayıflamasına neden olmuştur. Bu yaygın kanaatin aksine bilim tarihçilerinin revizyonist tarih yazımına göre aslında dini düşüncenin zayıflaması şöyle dursun, evrim düşüncesiyle birlikte doğal teolojinin yeniden canlandığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Cisr ve Abduh gibi bazı Müslüman düşünürler *el-Muktataf* gibi popüler bilim dergilerini okumakta ve söz konusu dergilerde yayınlanan modern bilimin argümanlarını, misyonerlere ve kolonyal güçlere karşı İslam'ı savunmaya çalışırken kullanmaktadırlar. Ayrıca bu savunma esnasında gelenekteki bazı tartışmalar yeniden gün yüzüne çıkmaktadır. Örnek olarak, Gazali'nin filozoflara eleştirisi ve İbn Rüşd'ün savunması gündeme gelmiş, bunun üzerine Ferah Antun ile Abduh arasında konuyla ilgili tartışmalar yaşanmıştır.

Kitabın son iki bölümünde yirminci yüzyılın ilk yarısında Arap dünyasında evrimle ilgili gelişmelerin kaderine yer verilmektedir. Elshakry daha çok Seleme Musa ve İsmail Mazhar üzerinden evrim düşüncesinin yeni yorumlarına ve yansımalarına vurgu yapmaktadır. Daha önce de not ettiğim gibi, bu bölümlerde de Darwin'in Arapça okumaları üzerinden siyasi ve sosyal dönüşümün tarihine yer

veren Elshakry, genel olarak dünyada ve özellikle Mısır'daki siyasi gelişmeleri ve bunların evrim düşüncesine yansımalarını ele almaktadır. Burada Sa'd Zağlul ve partisinin Mısır'ı bağımsızlaştırma çabaları, yine tek parti dönemi Türkiye'sindeki gelişmelerin kısa da olsa Mısır'daki yankılarını görmekteyiz. Ayrıca evrimci sosyalizm ve transendental evrim anlayışının zamanla Arap düşünürler arasında yaygınlaştığını okumaktayız.

Elshakry'nin eseri genel olarak karşılaştırmalı tarih yazımına yer vermekle birlikte, kısaca işaret edilen bazı ilişkiler derinlemesine incelenememiştir. Örneğin Arap düşüncesinin Türk düşüncesiyle irtibatlı olarak gelişimine bir kaç defa işaret edilmiştir. Son dönem Osmanlı'da Ahmed Midhat gibi düşünürlerin çalışmaları Sarruf ve Nimr gibi Arap yazarların çalışmalarıyla paralellik arz etmektedir. Yine o dönemde kendisi de Şümeyyil gibi doktorluk eğitimi alan ve değişik yayınlarla bilimi popülerleştirmeye çalışanlardan Abdullah Cevdet'in çalışmaları Şümeyyil'inkilerle genel olarak örtüşmektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mısır gibi Arap ülkelerinde yaşamak zorunda kalan Mustafa Sabri, Mehmed Akif, Zahid Kevseri gibi düşünürlerin söz konusu tartışmalarla ne derece ilişki kurdukları merak edilmektedir. Bu nedenle gerek Darvinci fikirleri çalışan gerekse Türk-Arap düşünce tarihine yoğunlaşan akademisyenleri bu konularda yeni araştırmalar beklemektedir.

Son olarak bu değerli çalışmanın siyah beyaz görsel materyalle zenginleştirildiğini belirtmelidir. Ayrıca kitabın sonunda geniş bir bibliyografi ve indeksin olduğunu hatırlatılmalıdır.

Elsahkry kitabında Albert Hourani gibi çağdaş Arap düşüncesini reformistler ve muhafazakarların çatışması ya da Hristiyan ve Müslümanların kavgası olarak sunan yaklaşımları daha sofistike bir anlatımla eleştirmektedir. Bu bağlamda eser, çağdaş Arap tarihini sosyo-kültürel ve ekonomik yönden derinlemesine inceleyen Timothy Mitchell ve Khaled Fahmy'nin çalışmalarına, düşünce yönüne yapılan katkılarla tamamlamaktadır. Elshakry, hem karşılaştırmalı hem de global bilim ve düşünce tarihi çalışanlara Arapça Darwin okumalarını zengin bir materyal ışığında sunmaktadır. Dolayısıyla kitap bilim tarihi, entelektüel tarih, ve çağdaş Arap düşüncesi konularını çalışanların ilgisini çekecektir. Özellikle de Suriye ve Mısırda evrim düşüncesi, eğitimin yaygınlaşması, matbaanın etkileri gibi konular üzerinde çalışanların gözden kaçırmamaları gereken bir kitaptır.